

Doksalen in Noordduitse dorpskerken

Regnerus Steensma

In de dorpskerken van het Duitse kustgebied rond de monding van de Eems en de Weser is gedurende de late Middeleeuwen in verhouding met kerken elders een groot aantal doksalen gebouwd, met name in Oostfriesland, Jeverland en Wesermünde.¹ Uit de studie van Ulrike Köcke² blijkt dat er vóór de Reformatie, die hier ca. 1530 plaatsvond, in elk geval in 22 dorpskerken een doksaal, of *Lettner*, aanwezig was.³ Buiten het kustgebied weet Köcke voor Duitsland slechts drie dorpskerken met een doksaal te noemen.⁴ De bouw van een Lettner in een dorpskerk was dus in Duitsland een specialiteit voor de kerken in het kustgebied langs de Noordzee.

In Oostfriesland heeft in elk geval in zeventien kerken een Lettner gestaan. Daarvan bleven er drie bewaard: Buttforde, Holtrop en Nesse en zijn de overige bekend van bouwsporen en uit schriftelijke bronnen.⁵ In Jeverland bleven de Lettners bewaard in Cleverns en Schortens. In Wesermünde bleef de Lettner in Mulsum bewaard en zijn twee bekend van bouwsporen.

De vijf Lettners die in Oostfriesland en Jeverland bewaard bleven zijn alle van hetzelfde type.⁶ Ze bestaan uit een tribune of galerij die zich op de grens van koor en schip over de volle breedte van de kerk uitstrekt tussen de noord- en zuidmuur. De galerij rust op drie gewelven, gemetseld met kruisribben of als

¹ Zie voor het ontstaan, de ontwikkeling en de functie van het doksaal: E. DOBERER: *Der Lettner, seine Bedeutung und Geschichte*, in *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien* (9. Jahrgang, Dez. 1956); K. GAMBER: *Der gotische Lettner. Sein Aussehen und seine liturgische Funktion aufgezeigt an zwei typischen Beispielen*, in *Das Münster* 37 (1984), 197-201; R. STEENSMA: *Het middeleeuwse koordoksaal in Nederland*, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, 16 (2000) 187-218; J. STEPPE: *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Brussel 1952).

² U. KÖCKE: *Lettner und Choremporen in den nordwestdeutschen Küstengebieten, ergänzt durch einen Katalog der westdeutschen Lettner ab 1400* (München 1972).

³ In mijn studie over het koordoksaal in Nederland (*Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 16, p. 203) heb ik een aantal van 26 genoemd. Drie daarvan kunnen bij de huidige stand van het onderzoek voorzichtigheidshalve beter als dwarsmuur aangeduid worden, terwijl de situatie in Sillenstede omstreden is.

⁴ KÖCKE: *Lettner* 199vv. Köcke geeft voor de rest van Duitsland een lijst van 61 kerken waarin na 1400 een Lettner is gebouwd, doch het overgrote deel betreft stads- en kloosterkerken.

⁵ KÖCKE: *Lettner* 32vv. De lijst van Köcke uit 1972 is door later onderzoek ten aanzien van enkele kerken gecorrigeerd.

⁶ De gegevens voor de beschrijving van de Lettners zijn deels van eigen waarneming, deels ontleend aan G. DEHIO: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Bremen Niedersachsen*. Neubearbeitung durch G. WEISZ u.a. (München 1992); R. NOAH: *Die mittelalterlichen Kirchen im Harlingerland* (Aurich 1969); M. MEINZ: *Der mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland* (Aurich 1966).

ribloos koepelgewelf, die gedragen worden door twee paar pijlers. De rechthoekige galerij heeft aan de west- en oostzijde een stenen balustrade en is toegankelijk via een houten trap aan de koorzijde. Elke Lettner heeft drie doorgangen van dezelfde breedte en hoogte, waarvan die in Buttforde en Holtrop rondbogig zijn en de andere drie korfbogig. De beide zijruimten zijn in Holtrop aan de oostzijde afgesloten door een muur waarin een smalle opening is gemaakt. Deze diende om de priester die dienst deed bij het zijaltaar zicht op het hoofdaltaar te geven. In Engeland komt een dergelijke opening in verschillende kerken voor en wordt hij *squint* genoemd. In Buttforde bestaat de afsluiting nu uit een lage muur van ca. een meter hoogte. Elders zijn de zijruimten nu geheel geopend. De balustrade van de Lettner in Cleverns heeft aan de westzijde veertien smalle spitsbogige nissen, die nu leeg zijn, doch in Middeleeuwen naar alle waarschijnlijkheid voorzien waren van beelden of schilderijen. In Buttforde, Schortens en Nesse gaat de stenen balustrade nu schuil achter een later aangebrachte houten bekleding.

De Lettner in Mulsum is van hetzelfde type als de vijf in het Oostfriesse gebied, maar wijkt op een aantal onderdelen daarvan af.⁷ De ronde pijlers gaan niet zonder meer over in de bogen maar worden afgesloten door een ronde dekplaat; de bogen zijn niet rond- of korfbogig maar spits; waar men een balustrade zou verwachten bevindt zich over de volle breedte een fries van rechthoekige naar beneden geopende velden; de ruimte tussen Lettner en zoldering is later door een bepleisterde vakwerkwand afgesloten; de achterwand van de zijruimten bleef hier in stand omdat hij deels bestaat uit de oostwand van het schip.

Alle zes kerken dateren uit de romaanse periode, terwijl de Lettners ten tijde van de gotiek werden ingebouwd, met name in de vijftiende eeuw.

Buttforde: de romaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd omstreeks 1230. De Lettner dateert uit de vijftiende eeuw.

Cleverns: de laatromaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd in de eerste helft van de dertiende eeuw. De Lettner dateert uit de vijftiende eeuw.

Holtrop: de romaanse zaalkerk werd gebouwd in het midden van de dertiende eeuw. Aan het einde van de veertiende eeuw werd de oorspronkelijke halfronde absis afgebroken en vervangen door een rechte sluitwand. Tegelijkertijd werd de Lettner ingebouwd en het koor overwelfd.

Mulsum: de romaanse zaalkerk met ingesnoerde rechthoekige absis werd gebouwd in de dertiende eeuw. De Lettner werd rond 1500 toegevoegd.

Nesse: de romaanse zaalkerk werd gebouwd omstreeks 1200. In 1493 werd de absis vervangen door een laatgotisch overwelfd polygonaal koor. Tegelijkertijd werd de Lettner gebouwd.

⁷ H. HAIDUCK: *Die mittelalterliche Kirchen des Landes Wursten und ihr Inventar* (Bremerhaven 1979) 27.

Schortens: de romaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd in de tweede helft van de twaalfde eeuw. De Lettner dateert uit het begin van de vijftiende eeuw.

Van de volgende kerken in Oostfriesland is bekend dat er een Lettner heeft gestaan. Ardorf, Bagband, Blersum, Dunum, Funnix, Grimersum, Hage, Riepe, Roggenstede, Stapelmoor, Uttum, Weener, Westerholt en Westochtersum.⁸ In Wesermünde zijn het de kerken van Misselwarden en Padingbüttel.

In de twaalfde-eeuwse kerk van Sillenstede (Jeverland) is in het midden van de dertiende eeuw op de grens van koor en schip een muur met een hoge rondboogige opening aangebracht. Kort daarna bouwde men aan de schipzijde van deze muur zowel aan de zuid- als aan noordzijde een ciborium voor een zijaltaar in de vorm van een koepelgewelf op ronde zuilen. Tijdens de restauratie in 1984 vond men in de triomfboogmuur een doorgang met trap van het koor naar de ruimte boven het zuidelijke ciborium. Deze vondst heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat in deze kerk een Lettner heeft gestaan waarvan de ciboria nog restanten zouden zijn.⁹ Voor deze theorie ontbreken echter vooralsnog nadere bewijzen en derhalve is deze kerk niet meegeteld in de rij kerken waar de Lettner verdween.

In enige Oostfriesse kerken bestaat de koorafscheiding uit een dwarsmuur die de vorm heeft van een gereduceerde Lettner, want in plaats van een gewelfconstructie met pijlers volstond men met een wand met een of twee doorgangen. Links en rechts van de doorgang wordt de plaats voor een zijaltaar geaccentueerd door een boog of nis en het bovendeel van de muur is versierd met kleine nissen. Uitstekend bewaard bleef deze wand in Rhaude met in het bovendeel negen smalle spitsboogige nissen, waarvan in zes nog de muurschildering van een apostel aanwezig is. De wand in Tergast heeft bij wijze van uitzondering niet één maar twee doorgangen, hetgeen zijn oorzaak heeft in de vroegere overwelving van het koor, die uit twee parallelle gewelven bestond welke aan de westzijde op een pilaar tussen de beide doorgangen van de scheidingswand rustte. In Canum rest van de muur nog een stuk van ongeveer een meter hoogte. Op de beide muurdelen is een houten hekwerk geplaatst dat samen met de brede deur in het midden het geheel het karakter van een koorhek geeft.

Een in de Middeleeuwen veel voorkomend iconografisch patroon op de balustrade van Lettners was de voorstelling van de twaalf apostelen, meestal ter weerszijden van Christus. Deels is dit een overblijfsel van de Laatste Oordeelvoorstellingen die vooral in de dertiende eeuw op Lettners in stadskerken werden aangebracht en mede herinnerden aan de functie van de Lettner bij de

⁸ De gegevens vindt men primair in het aangehaalde werk Köcke, maar latere onderzoekingen van Noah in Harlingerland en Haiduck in het land Wursten hebben de gegevens van Köcke ten aanzien van sommige kerken gecorrigeerd.

⁹ T. BRANDSMA: Doxalen in de Groninger Ommelanden (2), in *Groninger kerken* 11 (1994) 111v.

rechtspraak.¹⁰ Daarnaast was het in de Middeleeuwen zeer gebruikelijk om apostelen af te beelden op de koorafscheiding, zoals op iconostases, koorhekken en triomfbalken, die derhalve ook wel apostelbalken genoemd werden.¹¹ Ze staan op die plaats vooral als verkondigers van het evangelie en die functie is ook de belangrijkste bij hun weergave op de laatmiddeleeuwse Lettner.

In Oostfriesland en Jeverland, waar in de volksmond de Lettners nog ‘Apostelbogen’ genoemd worden,¹² bleef de voorstelling bewaard op de dwarsmuur in de kerk van Rhaude. In het bovendeeel van de muur bevinden zich negen smalle nissen waarvan de middelste drie door het orgel aan het zicht ontnomen zijn, doch de andere zes een voorstelling van een apostel hebben. De Lettner in Roggenstede had 13 nissen hetgeen wijst op Christus en de twaalf apostelen.¹³ De 14 nissen op de balustrade in Cleverns doen hetzelfde vermoeden waarbij het onbekend is met welke figuur men de rij heeft aangevuld. Van sommige kerken is bekend dat de apostelen er vroeger waren afgebeeld, zoals op de verdwenen Lettner van Bagband. Na de Reformatie werd in een aantal kerken de balustrade bekleed met een houten schot waarop stichtende voorstellingen werden geschilderd.¹⁴ In Buttforde gebeurde dat rond 1681 met zinnebeeldige voorstellingen, familiewapens en teksten, en in Schortens in 1730 met een rij profeten.

Als regel hing boven de Lettner het triomfkruis of stond daarop een triomfkruisgroep. Een dergelijke groep bleef bij de hier besproken Lettners alleen in Holtrop bewaard. In Bagband staat een triomfkruisgroep op een balk tegen de oostmuur en in Hage staat hij op de triomfbalk onder de koorboog. In sommige kerken bleef het crucifix of het corpus bewaard, zoals in Roggenstede.¹⁵

Als nu in het kustgebied rond Eems en Weser in elk geval in 22 dorpskerken een Lettner heeft gestaan en in de rest van Duitsland slechts enkele, rijst onmiddellijk de vraag om welke reden het noorden in dezen een uitzondering vormt.¹⁶ Waarom bouwde men in de late Middeleeuwen in de eenvoudige dorpskerken van Oostfriesland, Jeverland en Wesermünde een koorafscheiding die een forse ingreep in de kerkruimte betekende: het koor werd grotendeels afgezonderd van het schip en de oorspronkelijke ruimtelijke verhouding werd

¹⁰ KÖCKE: *Lettner* 12vv.

¹¹ Zie E. KIRSCHBAUM SJ (Hrsg.): *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1 (Rom-Freiburg-Basel-Wien 1968) 150 vv.

¹² MEINZ: *Sakralbau* 96.

¹³ NOAH: *Harlingerland* 27.

¹⁴ Zie KÖCKE: *Lettner* 173vv.

¹⁵ Zie voor deze sculpturen G. ROBRA: *Mittelalterliche Holzplastik in Ostfriesland* (Leer 1959) 9-14.

¹⁶ Dezelfde uitzonderingspositie inzake het bezit van Lettners of doksalen in dorpskerken heeft voor Nederland ook de aangrenzende provincie Groningen die in de Middeleeuwen met Oostfriesland tot hetzelfde bisdom Münster hoorde.

verstoord. Meinz¹⁷ is van mening dat de oorzaak gezocht moet worden in de behoefte aan zijaltaren, gecombineerd met de ruimtelijke beperkingen van de kerken in dit gebied.

In de loop der Middeleeuwen nam de behoefte aan zijaltaren steeds meer toe, deels door de toenemende heiligenverering, maar vooral door de groei van het opdragen van zielemissen, waartoe opdracht werd gegeven door privé personen, families, gilden en geestelijke genootschappen. Verschillende kerken in grote steden hadden in de zestiende eeuw dertig tot veertig altaren en in dorpskerken waren twee of vier zijaltaren naast het hoofdaltaar geen uitzondering. Een gotische dorpskerk is als regel opgebouwd uit een schip en een smaller koor, waarbij de oostmuur van het schip ter weerszijden van de toegang naar het koor voldoende ruimte biedt voor de plaatsing van een zijaltaar.¹⁸ Ook bij romaanse kerken was dit mogelijk als zij een ingesnoerd koor hebben. Een voorbeeld is de laatromaanse kerk in Mulsum uit het midden van de dertiende eeuw die een ingesnoerd koor heeft en waar bij de oostwand sporen van zijaltaren zijn gevonden voorafgaand aan de bouw van de Lettner rond 1500.

Het kenmerkende van veel kerken in Oostfriesland en Jeverland is dat zij een rechthoekige plattegrond hebben waarbij de oostwand rechtgesloten is of een absis heeft die slechts weinig smaller is dan het schip zodat er geen wandvlakken zijn waar een zijaltaar geplaatst kon worden. De bouw van een Lettner bood in dezen uitkomst, waarbij komt dat deze inbouw ook voor andere liturgische doeleinden gebruikt kon worden, zoals lezingen en koorzang. Dat dit laatste echter niet de primaire reden was moge mede blijken uit de bouw van de dwarsmuren waarbij wel altaren geplaatst konden worden doch die verder geen mogelijkheid boden tot voornoemd liturgisch gebruik.¹⁹

De voornoemde 22 kerken waar een Lettner staat of heeft gestaan dateren bijna alle uit de dertiende eeuw. Eén is twaalfde-eeuws en één veertiende-eeuws. De helft is in baksteen gebouwd en de andere helft in granietsteen of in een combinatie van graniet met bak- of tufsteen.

De bestaande Lettners dateren alle uit de periode van rond 1400 tot rond 1500.²⁰ Van vier is bekend of is het waarschijnlijk dat zij gebouwd werden bij de bouw van een nieuw koor in gotische trant. Dat betreft Hage (einde vijftiende eeuw), Misselwarden (ca. 1500), Nesse 1493 en Weener (1462). De Lettner in

¹⁷ MEINZ: *Sakralbau* 95vv.

¹⁸ Vgl. R. STEENSMA: Sporen van de katholieke eredienst in hervormde Drentse kerken', in M. A. W. GERDING e.a.: *In alle omwetenschap, bijsterije unde wildicheyt'. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw* (Delft 1998) 204v.

¹⁹ De mening van KÖCKE (*Lettner* 188) dat het gebruik voor lezing en gezang doorslaggevend geweest is voor de bouw van Lettners in de Oostfriesse kerken is niet overtuigend. Als dit zo geweest zou zijn, zou men in veel meer kerken een Lettner gebouwd hebben.

²⁰ De opmerking van MEINZ (*Sakralbau* 98) "dasz alle erhalten gebliebenen Lettner innerhalb einiger Jahrzehnte erbaut sein müssen" stemt niet overeen met de gegevens uit recent onderzoek omtrent de bouwdata.

Holtrop werd gebouwd aan het einde van de veertiende eeuw toen de romaanse absis werd afgebroken en de bestaande koortravee werd overwelfd.

De drie andere Duitse dorpskerken met een Lettner vertonen een geheel ander bouwpatroon. Het betreft Kiedrich in Hessen en Lautenbach en Niefern in Baden-Württemberg. Deze drie gotische kerken werden in de vijftiende eeuw gebouwd en het doksaal dateert uit of kort na de bouwtijd. Verder zijn Kiedrich en Lautenbach bedevaartskerken en deze functie kan bij de bouw van de Lettner een rol gespeeld hebben, bijvoorbeeld bij het toespreken van een groot aantal mensen of het tonen van relieken.

Meinz heeft er op gewezen dat de geslachten van de hoofdelingen, de lagere landadel in dit gebied, hun maatschappelijke positie in de loop van de veertiende eeuw steeds meer versterkten en dat mede tot uitdrukking konden laten komen door de bouw van een zijaltaar.²¹ Aldus konden zij de aanzet geven tot de bouw van een Lettner. Hierbij zal een rol gespeeld hebben dat wanneer in het ene dorp een Lettner gebouw werd, de parochie van een ander dorp niet achter wilde blijven. Zo werd in Mulsum een Lettner gebouwd hoewel er al zijaltaren tegen de oostwand van het schip stonden

Na de Reformatie heeft men verschillende Lettners nog lang gehandhaafd, deels uit een behoudende instelling met eerbied voor het door het voorgeslacht overgeleverde kerkgebouw, deels uit praktische overwegingen. In een aantal kerken heeft men in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zitplaatsen op de Lettner aangebracht waarbij landadel en herenboeren soms een voorname zitplaats met overhuiving lieten bouwen zoals nu nog aanwezig is in Schortens. Dikwijls werd ook een orgel op de Lettner geplaatst en bood deze ruimte voor zangers en andere musici.²²

Wat de afbraak betreft van de zestien verdwenen Lettners is bij zeven kerken geen datum bekend. Drie werden in de zeventiende eeuw verwijderd, drie in de achttiende eeuw, twee in de negentiende eeuw, terwijl in Westochtersum de muur van de Lettner in 1966 tot een meter hoogte werd afgebroken. In de meeste gevallen vond de afbraak plaats omdat de lutherse gemeente een beter zicht op het altaar in het koor wilde hebben. In een enkel geval was de slechte bouwkundige toestand de aanleiding.

Herkomst afbeeldingen

Foto's: Instituut voor Liturgiewetenschap RUG.

Plattegronden: Buttforde, Cleverns, Schortens: E. ROGGE: *Einschiffige romanische Kirchen in Friesland und ihre Gestaltung* (Oldenburg 1943); Mulsum: H. HAIDUCK: *Die mittelalterlichen Kirchen des Landes Wursten und ihr Inventar* (Bremerhaven 1979); Nesse: R. NOAH: *Die Kirche in Nesse* (Aurich 1986); Holtrop: Amt für Bau- und Kunstpflege Ev.-Lutherische Landeskirche Hannovers.

²¹ MEINZ: *Sakralbau* 98.

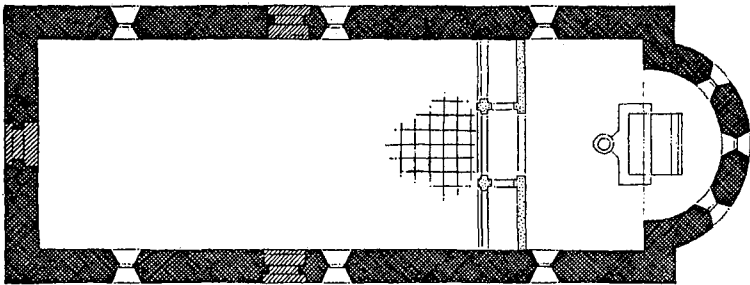
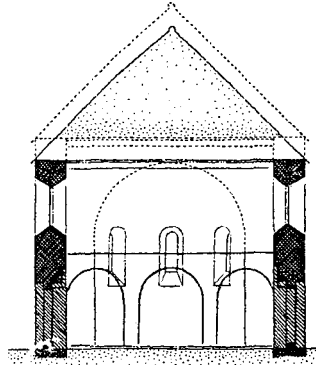
²² Voor het muzikale gebruik, zie KÖCKE: *Lettner* 162vv.

Zusammenfassung

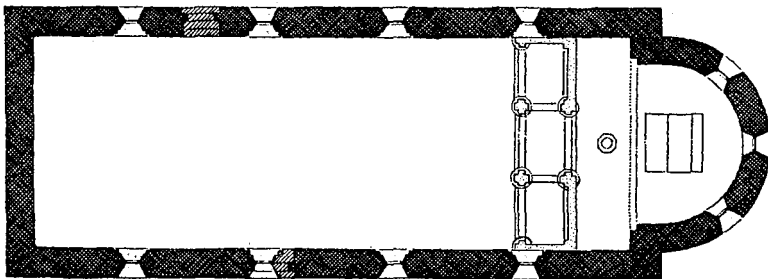
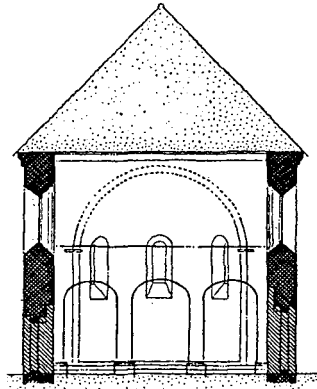
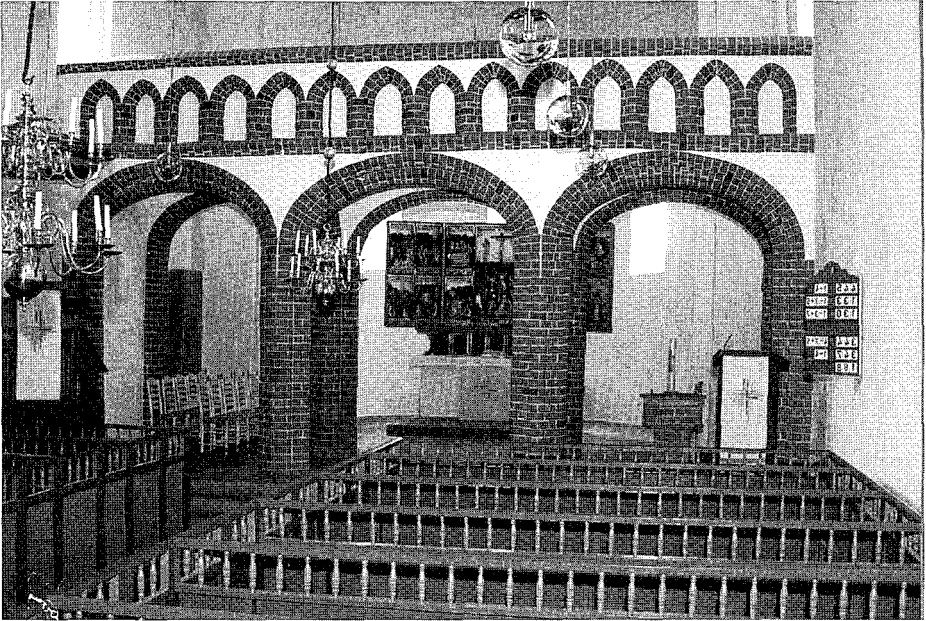
Lettner in norddeutschen Dorfkirchen

In den Dorfkirchen im deutschen Küstengebiet rund um die Ems- und Wesermündung wurde im späten Mittelalter im Verhältnis zu Kirchen anderweitig eine große Anzahl Doxale gebaut. Vor der Reformation, die hier etwa 1530 stattfand, stand in jedem Fall in 22 Dorfkirchen ein Doxale oder *Lettner*. In Ostfriesland blieben drei erhalten: Buttforde, Holtrop und Nesse; in Jeverland in Cleverns und Schortens; in Wesermünde in Mulsum. Die Lettner bestehen aus einer Tribüne oder Galerie, die sich an der Grenze zwischen Chor und Schiff über die gesamte Breite der Kirche zwischen Nord- und Südmauer erstreckt. Die Galerie ruht auf drei Gewölben, gemauert mit Kreuzrippen oder als rippenloses Kuppelgewölbe, die von zwei Paar Pfeilern getragen werden. Von mindestens 16 Kirchen ist bekannt, dass dort ein Lettner gestanden hat. Dies betrifft: Ardorf, Bagband, Blersum, Dunum, Funnix, Grimersum, Hage, Misselwarden, Padingbüttel, Riepe, Roggenstede, Stapelmoor, Uttum, Weener, Westerholt und Westochtersum.

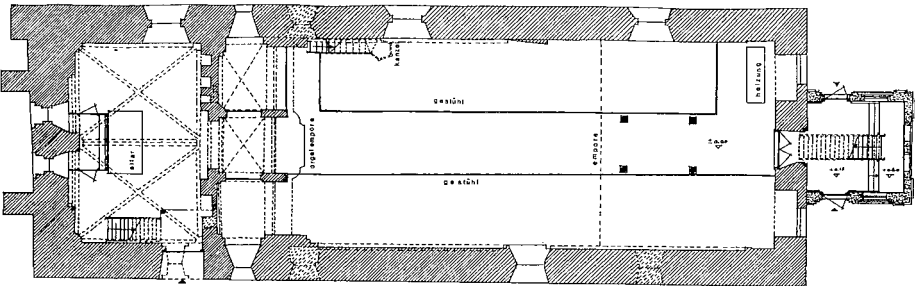
Das Charakteristische vieler Kirchen in Ostfriesland und Jeverland ist, dass sie einen rechtwinkligen Grundriss haben, wobei die Ostwand gerade ist oder eine Apsis hat, die nur wenig schmaler als das Schiff ist, so dass keine Wandflächen vorhanden sind, an denen ein Seitenaltar befestigt werden konnte. Der Bau eines Lettners mit Seitenräumen, die an der Ostseite geschlossen waren, war hier die Lösung. Die 22 Kirchen, in denen ein Lettner steht oder gestanden hat, stammen fast alle aus dem 13. Jahrhundert und die Lettner selbst aus dem Ende des 14. und 15. Jahrhunderts. Von vieren ist bekannt oder wahrscheinlich, dass sie beim Bau eines neuen Chores in gotischem Stil gebaut wurden. Drei Lettner wurden im 17. Jahrhundert entfernt, drei im 18. Jahrhundert, zwei im 19. Jahrhundert. Von den anderen ist kein Abbruchdatum bekannt.

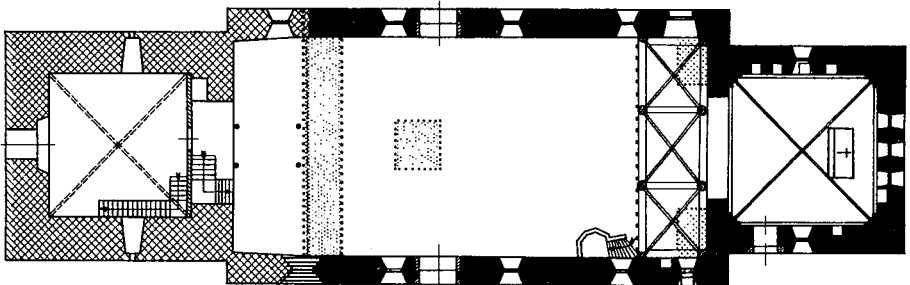
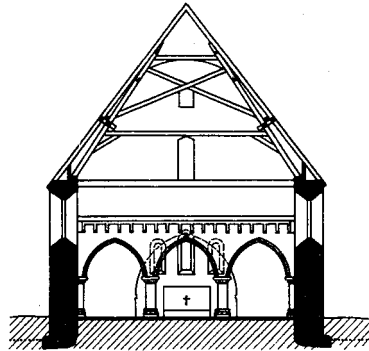
1 en 2 Buttforde, westzijde Lettner en plattegrond. De romaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd rond 1230. De Lettner dateert uit de vijftiende eeuw. Rond 1681 werd vóór de balustrade een houten schot geplaatst met daarop zinnebeeldige voorstellingen, familiewapens en teksten.

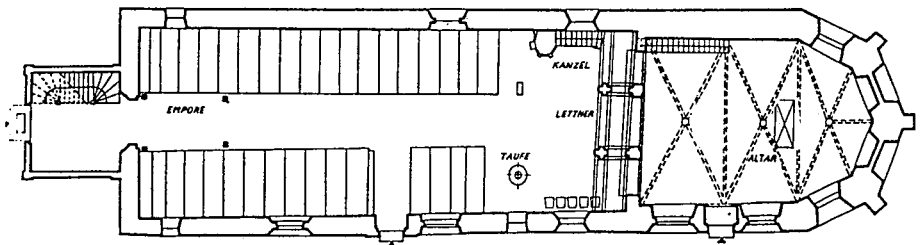
3 en 4 Cleverns, westzijde Lettner en plattegrond. De laatromaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd in de eerste helft van de dertiende eeuw. De Lettner dateert uit de vijftiende eeuw.

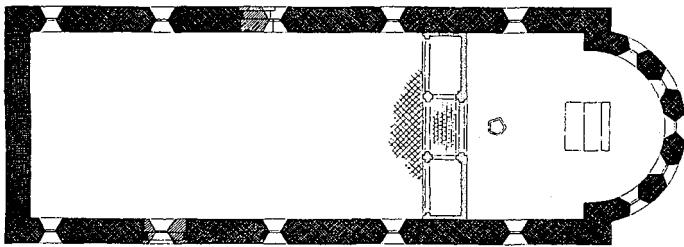
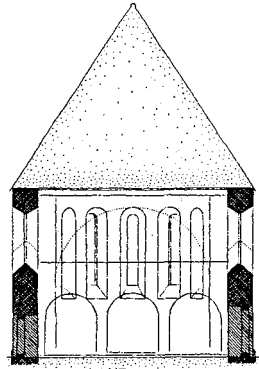
5 en 6 Holtrop, westzijde Lettner en plattegrond. De romaanse zaalkerk werd gebouwd in het midden van de dertiende eeuw. Aan het einde van de veertiende eeuw werd de oorspronkelijke halfronde absis afgebroken en vervangen door een rechte sluitwand. Tegelijkertijd werd de Lettner ingebouwd en het koor overwelfd. Uit dezelfde tijd dateert ook de triomfkruisgroep.

7 en 8 **Mulsum**, westzijde Lettner en plattegrond. De romaanse zaalkerk met ingesnoerde rechthoekige absis werd gebouwd in de dertiende eeuw. De Lettner werd rond 1500 toegevoegd.

9 en 10 Nesse, westzijde Lettner en plattegrond. De romaanse zaalkerk werd gebouwd rond 1200. In 1493 werd de absis vervangen door een laatgotisch overwelfd polygonaal koor. Tegelijkertijd werd de Lettner gebouwd.

11 en 12 Schortens, westzijde Lettner en plattegrond. De romaanse zaalkerk met ingesnoerde halfronde absis werd gebouwd in de tweede helft van de twaalfde eeuw. De Lettner dateert uit het begin van de vijftiende eeuw. In 1730 werd vóór de balustrade een houten schot geplaatst met daarop een rij profeten.

